

Bijlage 1:

‘Een verwrongen beeld? Over reformatie, joden en beeldvorming

Samenvatting van de lezing van dr. Bart Wallet op de studiedag aan de TUA in mei 2016

- 5 In de aanloop naar 2017 is het Lutherbeeld van de laatste decennia steeds meer vernauwd rond zijn visie op joden en dan met name zijn latere anti-joodse geschriften. Het noopte de PKN in de aanloop naar de herdenking ertoe om van deze geschriften van Luther nog eens formeel afstand te nemen.
- Opvallend is hoezeer nog slechts honderd jaar geleden een geheel ander beeld overheerste als
10 het ging over de Reformatie en de joden. Dat was bij uitstek positief. De Reformatie leek een keerpunt voor de Joden. Na de duistere middeleeuwen brak nu het licht door. Dit werd verbonden met de verkregen vrijheid in de Nederlanden. Het fundament voor deze verbetering zou historisch zijn gelegd bij de jonge Luther en bij Calvijn voortgezet. De reformatie leek een bron van vrijheid te zijn voor de Joden. Er is alle reden om te vragen of dit beeld klopt en
15 hoe dit nu werkelijk is geweest. Hoe ontwikkelde zich de beeldvorming van de relatie van Joden en de Reformatie?

J.C. Basnage en Amelander, de eerste geschiedschrijving

- In de 18^e eeuw begint de serieuze geschiedschrijving van de Joden. De hugenotenpredikant en
20 geschiedschrijver J.C. Basnage is positief over de Reformatie en de Joden en meent dat er een duidelijke verbetering is gekomen in de relatie, maar heeft wel oog voor Luthers latere geschriften. Terwijl er bij Basnage dus nog van een nuancering sprake is, wordt in later tijden steeds meer eenzijdig de nadruk erop gelegd dat de Reformatie zo’n grote vooruitgang betekende. Bij de gezaghebbende Joodse geschiedschrijver Menachem Man ben Shlomo ha-
25 Levi Amelander ontbreekt echter de Reformatie geheel en al. Voor Joden is de Reformatie een non-event, van geen betekenis.

Reformatie en Joden

- De volgende ontwikkelingen zijn in de loop der tijd in Europa te zien:
- 30 Joden werden als thema wel belangrijk, mede doordat ze de inzet vormden van een debat tussen Rooms-Katholieken en Protestant en ook tussen Protestanten onderling (bijv. bij vragen rond de vaststelling van de tekst van het oude testament).
- Joden vervulden een soort dubbele rol: ‘jood’ was enerzijds een scheldwoord, iets waarmee je niet geassocieerd wilde worden; anderzijds werden Joden echter gezien als hoeders van de
35 Heilige Schrift.
- Een herwaardering van het Hebreeuws was duidelijk aanwezig. Rabbijnse commentaren kregen de aandacht en Joden werden hier en daar gewenst als leraar. Een samenwerking ontstond rond boekprojecten en er was een voorzichtige start van ‘Christen-Hebraïsten’, die zich verdiepten in de Hebreeuwse taal, de Hebreeuwse Bijbel en de joodse literatuur. De
40 protestantse herontdekking van de Hebreeuwse Bijbel ging Joden niet geheel voorbij en werd soms met dankbaarheid vermeld. De aantrekkingskracht van het Hebreeuws en het Oude Testament leek door het katholieke ongemak voor protestanten alleen maar toe te nemen. Zeker in de eerste fase nam daardoor ook de interesse toe in levende joden: zij werden gezien als geschikte leraren en als dragers van onmisbare kennis.

Theologisch veranderde er echter niet veel. De Joden bleven in de theologische benadering het volk dat ooit Gods volk, maar nu verworpen was. Misschien zouden ze ooit in de eindfase van de geschiedenis weer in genade aangenomen worden. Thans bleven ze voor velen echter de ‘Godsmoordenaars’. De bloedsprookjes bestonden nog steeds, etc.

5 In politiek opzicht is er de opkomst van getto’s. Joden worden verdreven vanuit steden naar het platteland. Ze zijn in sommige gebieden niet meer welkom (zowel in Rooms-Katholieke als in Protestantse gebieden). Sommige protestantse landen, zoals de Nederlandse Republiek, waren relatief open naar Joden, maar anderen (Scandinavië, Engeland) waren gesloten voor hen. Sommige katholieke landen weigerden joden (Frankrijk, Spanje, Portugal), anderen

10 gaven hen ruimte (de Pauselijke Staat). De inquisitie van de RK kerk wordt zowel tegen Joden als Protestanten ingezet. Dat betekent voor beide groepen wel dat dit een voor hen gezamenlijke vijand is en bewerkt dus iets van gemeenschappelijk lotsbesef.

15 *Hoe valt de evaluatie van de Reformatie door Joden zelf uit?*

De Joodse voorman Josef van Rosheim is vooral negatief over de reformatie. Hij sympathiseert duidelijk met de Rooms Katholieke kerk en met de Duitse keizer. Joden hebben volgens hem baat bij stabiliteit. De evaluatie van de reformatie hangt verder in belangrijke mate af van de context waarin men als Joden zelf leefde. Een directe connectie tussen de

20 Reformatie en het lot van de Joden wordt echter vrijwel nergens gelegd. In de Joodse wereld is daarom bijna nergens de Reformatie gezien als een verbetering in hun situatie.

De Reformatie als metafoor

Vanaf het einde van de 18^e eeuw komt wel een hernieuwde joodse reflectie op de Reformatie tot stand. Hierbij is de Reformatie echter meer een soort metafoor. Heinrich Heine noemt Mendelssohn ‘de Joodse Luther’. Maar wie of wat is deze Joodse Luther? Het Reformjodendom brengt welbewust een overgenomen visie van ‘reformatie’. Maar dit stuit weer op tegenstand van hen die menen dat Joden geen reformatie nodig hebben (bijv Heinrich Graetz). Er waren volgens hen geen duistere tijden, dus is er geen reformjodendom nodig.

30

Het Lutherbeeld

In de Duitse context blijft het beeld van Luther onder Joden intussen wel overwegend positief. De anti-joodse Luther gaat pas mondjesmaat een rol spelen bij de opkomst van het anti-semitisme; dit zet daarna vooral door na 1930.

35

Conclusie van deze lezing

De conclusie van de lezing luidde: er is geen rechtstreeks verband tussen de historische Reformatie en een mogelijke verbetering van het lot van de Joden. Wel werd de Reformatie een bron van inspiratie voor de Joden en fungeerde zij als een metafoor bij de vernieuwing

40 van het jodendom in de 19^e eeuw.